

Hendrik De Man, of de reactionaire stuiptrekkingen van de moderne kleinburgerij

► *Raf Verbeke*

De politieke invloed van Hendrik De Man bleef in België, in het België van de jaren '50 en '60, onderhuids invloed uitoefenen op de linkerkant van het syndicalisme. In Nederland woog zijn zwarte verleden minder door en hadden de ideeën van De Man een indirecte impact op het stichtingscongres van de PvdA. Vandaag is de politieke invloed van De Man weliswaar verdwenen maar toch wordt hij weer van onder het stof gehaald.

Ik heb meegewerkt aan de discussieavond van de leesgroep 'inlees(f)werkplaats' als antwoord op het colloquium dat AMSAB eind 2003 in samenwerking met enkele universitaire instellingen en progressieve organisaties georganiseerd had. Bij de voorbereiding ervan bleek dat niet alleen een aantal intellectuelen uit de sociaal-democratie, maar ook een aantal mensen van ATTAC-Vlaanderen die de geschiedenis van De Man niet kennen, akkoord gaan met zijn kritiek op het marxisme.

Wat maakt De Man opnieuw "eigentijds"? De wortels van de antwoorden op deze vraag gaan we ondermeer zoeken bij antimarxistische stromingen uit de geschiedenis. Een vroege generatie revisionisten duikt op rond de affaire-Dreyfus in Frankrijk op het eind van de 19^{de} eeuw. Een volgende generatie brengt ons bij de ontwikkeling van het theoretisch werk van Hendrik De Man in de jaren '20 en de economische en sociale context waarbinnen dit denken tot stand kwam. Het containerbegrip uit de jaren '20: "rationalisering", speelde een belangrijke rol in de theorievorming van De Man en sluit opval-

lend goed aan bij het huidige containerbegrip "globalisering" uit het ideologisch debat van vandaag. Vandaar leggen we de link naar het huidige ethisch socialisme van de sociaal-democratie om vervolgens oude en nieuwe organisatievormen (Plan van de Arbeid en andersglobalisme) naast elkaar onder de loep te nemen in functie van actuele bouwstenen voor een tegenmacht.

De Dreyfus-affaire en de revisionisten van het marxisme

Zeev Sternhell is een van de weinige internationale kritische specialisten van het denken van De Man. Hij beschrijft De Man als telg van de tweede generatie revisionisten van het marxisme.¹ Interessant is zijn situering van de vroegere generatie revisionisten die opduiken rond de affaire-Dreyfus in Frankrijk op het eind van de 19^{de} eeuw. Sternhell situeert in deze periode het ontstaan van de fascistische ideologie. Een combinatie van antisemitisme, nationalisme, antiparlementarisme, revolutionair syndicalisme en antimarxistisch revisionisme van het socialisme. Deze ideologie is een reactie (een "revolte") tegen de lange, unieke en vernieuwende democratische mobilisatie die in Frankrijk ontstond ter verdediging van Dreyfus. Op gang getrokken door Emile Zola bracht deze mobilisatie het land bijna aan de rand van de burgeroorlog. De basis van deze mobilisatie was de stedelijke kleinburgerij, schoorvoetend gevolgd door bepaalde sectoren van de burgerij (vooral die delen die zelf slachtoffer waren van de antisemitische hetze) en een deel van de nog prille moderne arbeidersbe-

weging (Jaurès). Jarenlang is de Franse arbeidersbeweging verscheurd geweest in twee kampen: pro-Dreyfus en contra-Dreyfus.

De zaak-Dreyfus is een vroeg signaal van herschikking van het Franse politieke landschap dat zich ent op de sociale verschuivingen in het moderne kapitalisme. Nog voor de economische basis voor een duurzaam historisch compromis tussen arbeidersleiders en het kapitalisme goed en wel voor handen was, ontstond in het vuur van de politieke en ideologische strijd rond de zaak Dreyfus een democratisch republikeins front dat zich uitstreckte van burgerij over kleinburgerij tot in de arbeidersklasse. Het leidde tot een vroeg besef in bepaalde burgerlijke kringen dat democratische en sociale toegevingen aan de werkende klasse onvermijdelijk waren en dat de beginnende permanente organisatie van de arbeidersklasse in de moderne grootindustrie en in de steden een politieke factor was geworden waarmee rekening moest gehouden worden. Dit ging onvermijdelijk ten koste van de oude middenklassen die de burgerij aan zich had weten te binden.

Het is tegen dit democratisch republikeins front dat een reactionair en racistisch front ontstaat (een "revolte") met wortels én in het revolutionair syndicalisme én in de kleinburgerlijke lagen op het platteland. Een "tegenalliantie" van de "natuurlijke" handlangers van de burgerij, de middenlagen met delen van de arbeidersklasse die de weg niet vonden naar de politiek en naar de socialistische instellingen. Hier is niet alleen de grondslag gelegd van de moderne politieke links-rechts-polarisatie in Frankrijk, maar ook van het nieuw ethisch socialisme dat teruggrijpt naar Proudhon in plaats van naar Marx. Het is een sterk antimaterialistisch revisionisme dat even belangrijk is als het revisionisme van Bernstein, waaraan het trouwens verwant is. Het utopisch en ethisch socialisme was de geschikte ideologische verschijningsvorm om deze alliantie te onderbouwen omdat zij in een idealistische voorstelling van de geschiedenis, maar ook van de socialistische toekomst, de weerstand vond om zich af te zetten tegen de nieuwe "moderne" allianties.²

Mijn interpretatie is dat het jeugdig militante werk van De Man al werd beïnvloed door dit

Frans ethisch socialisme.³ De volwassen De Man moet gezien worden als een ideoloog van de revolte van de nieuwe middenlagen zoals die na de Eerste Wereldoorlog in de hoogconjunctuur van de jaren '20 opduikt. Hij geeft deze revolte een theoretische onderbouw en plant ze midden in de arbeidersbeweging.

Over 'rationalisering' en 'globalisering'

De Amerikaanse industrie had de doorslag gegeven bij de overwinning tijdens de Eerste Wereldoorlog. De Amerikaanse productiemethodes, consumptiepatronen en de Amerikaanse cultuur begonnen zich te vestigen in Europa. De Man had dit alles goed bestudeerd. Hij zag in de sociale strijd het verzet van de werkende klasse tegen de rationalisatiebeweging van het Taylorisme en de monopolies. Net als Gramsci ("Fordisme") doorzag hij het belang van deze rationaliseringsbeweging op de samenstelling, het bewustzijn en de organisatievormen in de werkende klasse en op de structuur en de ontwikkeling van de imperialistische landen in het algemeen.

Grote groepen werknemers kregen in het kader van de rationaliseringsbeweging nieuwe functies toebedeeld in de maatschappelijke arbeidsdeling (ingenieurs, werkvoorbereiders, leidinggevend, toeleveranciers, handelsfuncties, reclame- en cultuurwerkers, sociale dienstverleners en openbare beambten, ...). Zij gaven de samenleving een gedifferentieerd uitzicht met een moderne look. Hun bestaan ging gepaard met nieuwe bewustzijnsvormen, verbonden met nieuwe beroepen of gewijzigde scholingspatronen. Deze kwamen deels in de plaats, deels naast de ideologieën van de traditionele middenlagen te staan.⁴

In tegenstelling tot De Man geeft Gramsci deze middenlagen geen fundamentele rol. De Italiaanse communist Gramsci is de denker van de hegemonie van de arbeidersklasse over deze middenlagen tegen het kapitalisme. De Man daarentegen is een theoreticus van de moderne middenklasse. Hij symboliseert een middenklasse die enerzijds angst heeft van het zelfstandig optreden van de werkende klasse maar anderzijds bevreesd is voor een eigen marginalisering in de schaduw van het grote geld en de grote machten. Deze dichotomie was bepalend

voor de ontwikkeling van de ideeën van De Man, net zoals ze de basis vormde voor de corporatistische en fascistische ideeën van de jaren '20 en '30.

Hier ligt ook één van de verklaringen voor de vraag waarom vandaag met De Man en het ethisch socialisme wordt uitgepakt. De globalisering van het kapitalisme, in feite de mondiale politieke en sociale contrareformatie onder leiding van het Amerikaans imperialisme, laat vandaag immers een ideologische leegte na. Kranten staan bol van artikels over ethisch ondernemen, over waarden die bedrijfsorganisaties sturen, over *corporate government*, over “immateriële” aspecten van het zakenleven, ... irrationele correcties van het gestandaardiseerd neoliberaal discours. Ethiek doet het goed om mensen te disciplineren in het neoliberaal kader en om het neoliberaal gedachtegoed te legitimeren.

Hedendaags ethisch socialisme

Meer in het bijzonder heeft de sociaal-democratie, zeker na de val van de muur, behoefte aan nieuwe legitimatiebronnen na jaren van medeverantwoordelijkheid in de wereld, en vooral in de opbouw van de EU. In de jaren '90 zien we dan ook dat het ethisch socialisme opduikt in het discours van Frank Vandembroucke, toenmalig voorzitter van de SP en van Norbert De Batselier, voorzitter van het Vlaamse Parlement, die zich na de Val van de Muur nog openlijker en enthousiaster als een aanhanger van De Man voordoet.

Ook hier ligt een parallel met de wereld waar De Man tegen aankijkt. De kloof tussen arm en rijk, tussen kapitaal en arbeid is nog nooit zo groot geweest en rechtvaardigt in grote mate de materialistische kritiek op het reëel bestaande kapitalisme. Maar de opkomst van het neoliberalisme in de jaren '80 en '90 van de 20^{ste} eeuw, heeft in tegenstelling tot haar eigen ideologie niet geleid tot een afbouw van functies en groepen met onproductieve bijdragen in de vorming van de maatschappelijke rijkdom of met een bemiddelende rol in het in stand houden van de algemene maatschappelijke verhoudingen van het kapitalisme. Zowel binnen de bedrijven als onder toezicht van de staat is het aantal jobs dat aanzet tot een eigen bewustzijn tussen de fundamentele klassen in, alleen maar toegenomen.

Reeds ten tijde van het grote “revisionisme”-debat rond 1900 stelde Eduard Bernstein de vraag of Marx de rol van de boeren, het kleinbedrijf en de middenlagen niet heeft onderschat toen hij een toenemende proletarisering van de bevolking onder het kapitalisme voorspelde.⁵ De Man zal gedurende heel zijn loopbaan deze kritiek van Bernstein blijven herhalen en ze net als Bernstein als grondslag gebruiken voor zijn ideeën van politieke vernieuwing op ethische basis van de socialistische arbeidersbeweging. Zowel Bernstein als De Man erkennen natuurlijk de onvermijdelijke invloed van kapitaalconcentratie en proletarisering op de klassenstructuur van de Westerse landen. Maar in het overleven van het kleinbedrijf, de middenstand en groepen met middenveldfuncties zagen zij objectieve belangen die aanleiding konden geven tot een politiek bewustzijn naast de belangen van het kapitalisme en naast de strijd van de arbeidersklasse.

Vandaag steunt de sociaal-democratie haar politiek op dezelfde argumenten. De sociaal-democratie is gaandeweg de beweging geworden die gedragen wordt door de middenlagen. Het zijn zij die vatbaar zijn voor ethische voorstellingen van socialisme in de plaats van rationele analyses over de maatschappelijke ontwikkelingen in de richting van een andere wereld. Het socialisme van De Man is ook in die zin actueel omdat het zich afzet tegen de werkende klasse als klasse met een vermogen om leiding te geven. In de plaats komt de voorstelling van een klasse die gebukt gaat onder minderwaardigheidscomplexen waarvan zij dient verlost te worden. De bevrijding van de arbeidersklasse is niet het scheppen van een “andere wereld”, maar haar bevrijding van dit minderwaardigheidscomplex. De bevrijding van de mens is niet de bevrijding van de dwang tot loonarbeid, maar de bevrijding in de arbeid. Niet de arbeidsverhoudingen veranderen is de taak van de arbeidersbeweging, maar de mensen gelukkig maken op hun werk. Dit resulteert in een toenemende nood aan culturele en psychologische omkadering van het burgerlijk systeem in functie van het genereren van rijkdom.

Plan van de Arbeid en andersglobalisme: oude en nieuwe vormen en gedachten?

In de Belgische arbeidersbeweging is zijn naam onherroepelijk verbonden met het Plan van de

Arbeid. De Man vernieuwde hiermee het BWP-programma met Keynesiaanse recepten en voegt er een nieuwe ideologie aan toe, het planisme. Het planisme was de beweging om de werkloosheid op te lossen via een plan van openbare werken, deficit spending, voorzichtige taxatie van het grootkapitaal en structuurhervormingen (staatscontrole en gedeeltelijke nationalisering). Dit alles diende gerealiseerd te worden in het kader van een versterking van de uitvoerende macht binnen de nationale burgerlijke democratie. Het was een reactie op de grote crisis van 1929, de dreiging van het fascisme, en de opstandigheid van de werkende klasse.

Ook vandaag zegeviert de deflatiepolitiek door het stabiliteitspact en de begrotingsnormen van de EU. Daar waar Keynesiaans gedacht wordt, is het om oorlogen en oorlogs-industrieën te onderhouden zoals in de VSA. Ook vandaag worden wij geconfronteerd met een langdurige massale werkloosheid die procentueel groter is dan op het toppunt van de crisis van de jaren '30! Natuurlijk is er ondertussen meer sociale zekerheid gekomen. Deze buffer heeft het aanzicht van de maatschappij veranderd, maar niet de druk op de werkenden. Integendeel! Vandaag zijn er in de wereld nog nooit zo veel werklozen geweest. De werkloosheid is en wordt prioriteit nummer 1 voor de werkende klasse en voor de stabiliteit van het regime van de komende jaren. De tijd van afwachtende conjunctuurpolitiek en zuiver monetaristische politiek is, al tanend in de loop van de jaren '90, met 11 september definitief voorbij. De staat komt volop tussen in de geglobaliseerde wereldeconomie. Zelfs de meest neoliberale beleidsmakers en verantwoordelijken zijn het daar over eens.

Hoewel het Plan van de Arbeid volgens De Man – maar niet volgens Emiel Vandervelde en de partijleiding! – de concretisering van zijn ethisch socialisme was en hoewel het plan uitdrukkelijk binnen de grenzen van de kapitalistische produc-

tie- en eigendomsverhoudingen bleef, opende het toch een deur voor de actie van de werkende klasse. Voor de actualiteit van vandaag is het essentieel om die deuropening te zien en hedendaagse breekijzers te vinden die actuele deuren openen.

De impact van De Mans plan steunde op het feit dat een oplossing voor het werkloosheidsvraagstuk werd voorgesteld als een concrete, onmiddellijke, dringende en globale oplossing, een democratische kwestie die losstond van de overgang van kapitalisme naar socialisme. Dit standpunt was voor De Man een essentieel onderdeel van zijn ethisch socialisme omdat het hem in staat stelde socialisme te ont-doen van zijn historisch karakter en voor te stellen als een “andere wereld die mogelijk is”. In omstandigheden van negatieve politieke ervaringen kwam dit standpunt overeen met het bewustzijn van brede lagen van de bevolking en van de arbeidersklasse.

Ondanks de theoretische stuip trekkingen van de leider van het “planisme” stelde het Plan van de Arbeid de arbeidersklasse in staat de band te leggen tussen haar economische toestand en de politiek. Dit was een noodzakelijke voorwaarde voor de vorming van een tegenmacht zowel in de bedrijven als in de maatschappij in zijn geheel.

Het bewustzijn waar De Man op inspeelde, is goed te vergelijken met het andersglobalisme van vandaag, de beweging voor een andere wereld die niet socialisme wordt genoemd. Als beweging voor een mondiale democratie oefenen de andersglobalisten vandaag een inspirerende invloed uit op de werkende klasse. Als alternatief is deze beweging geen partij voor de arbeidersbeweging die er op voet van gelijkheid mee zou kunnen onderhandelen over strategie, tactiek en programma. Al zijn haar organisatievormen zelf het gevolg van de omvormingen in de wereld van de arbeid naar flexibele mondiale productiesystemen, de andersglobalisten hebben geen

*Een fase waarin massa-actie
nog niet of al niet meer in
staat is een programma op te
stellen en dan maar uitkijkt
naar andere klassen in de
maatschappij. De Man is de
rechtse theoreticus van dit
stadium van de beweging die
een levensbelangrijk probleem
vormt voor elke linkse leiding.*

eigen fundamentele plaats in de samenleving. Zij zijn al naargelang de aan te nemen strategie of visie, een overgangsbeweging of middenveld, overgang tussen kapitalisme en socialisme, middenveld tussen de burger en de staat.

Net als vele linkse stromingen in de socialistische partijen en vakbonden tussen de twee wereldoorlogen vertolkt het andersglobalisme vandaag een onvermijdelijke fase in de vorming van een tegenmacht voor het kapitalisme bij afwezigheid van een duidelijke politieke leiding van de arbeidersklasse. Een fase waarin massa-actie nog niet of al niet meer in staat is een programma op te stellen en dan maar uitkijkt naar andere klassen in de maatschappij. De Man is de rechtse theoreticus van dit stadium van de beweging die een levensbelangrijk probleem vormt voor elke linkse leiding.

De Man hield in zijn plan rekening met de krachtsverhoudingen in de wereld na de opkomst van het fascisme in Duitsland en met de rol van de middenklassen als sociale basis van het nazisme. Hij poneert terecht de oplossing voor de werkloosheid als sociale prioriteit nummer één om de democratische rechten tegenover het fascisme te verdedigen. Maar zonder zelfstandige actie van de werkende klasse gaan al deze positieve zaken verloren. En het is hier dat De Man afgaat als een gieter. De Man weigert de algemene staking te steunen. Hij weigert een breuk met de kapitalistische eigendomsverhoudingen.

De Man trad nadrukkelijk naar voor als de vertegenwoordiger van de middenklassen in de BWP. Zijn plan probeert de middenklassen te winnen voor een staatsoptreden dat én de werkende klasse kan afhouden van het socialisme én een alternatief wil bieden voor het fascisme op basis van een compromis met de bankiers en de holdings. Een onmogelijke opdracht omdat de werkende klasse eens gesensibiliseerd voor het plan onvermijdelijk haar eigen politieke instrumenten schept om de andere klassen mee te trekken. Hier was duidelijk dat De Man ondanks al zijn conflicten de gevangene bleef van de BWP-leiding die schrik had voor een globale confrontatie met het systeem en eieren koos voor haar geld.

De Man was eerlijk genoeg om de oorzaken van zijn mislukking toe te geven. Die lagen niet in één of andere formule in dit of dat programma-document. In zijn autobiografie is hij heel duidelijk: De Man heeft het politieke luik van zijn plan

verwaarloosd. Het luik waarin sprake is van de versterking van de uitvoerende macht, de afschaffing van de senaat, de invoering van controle op het parlement door wat wij vandaag het middenveld zouden noemen, maar dan in corporatistische zin.⁶ Om maar te zwijgen van De Mans 'gatlikkerij' voor Koning Leopold III in wiens bijzijn hij liefst in uniform van reserve-officier vertoefde.

De Man heeft dit luik van zijn plan niet alleen verwaarloosd omdat er in de BWP geen groot enthousiasme en eigenlijk geen basis voor was, maar vooral omdat dit luik in de ogen van de massa de echte politieke hervormingen zou duidelijk maken die nodig zijn om de werkloosheid op te lossen. De Man stond voor de keuze: ofwel zijn politieke agenda wegsteken en de beweging van het plan richten op de bestaande machtstakels ofwel de structuren van de arbeidersbeweging van hoog tot laag radicaal democratiseren steunend op het enthousiasme voor zijn plan en op de netwerken van militanten en kaders die breed verspreid zaten in vakbond en partij. De Man koos resoluut voor het eerste.

Bouwstenen voor een tegenmacht

Nieuwe bewegingen, nieuwe organisatie- en actievormen, nieuwe politieke netwerken en stromingen zoals het andersglobalisme zijn vandaag bouwstenen van een tegenmacht tegenover het kapitalisme. Zij zijn de voedingsbodems van nieuwe leidende kernen met eigen programma's of deelprogramma's zowel ter linkerzijde als rechterzijde. Het heropduiken van De Man in het debat maakt duidelijk dat 'nieuw' niet altijd 'origineel' betekent maar dikwijls een oude stroming in een nieuwe gedaante vormt.

Toen de Muur gevallen was dook de wereldeconomie in een diepe recessie ten tijde van de Eerste Golfoorlog. De politiek werd volop herschikt waarbij historische krachten implodeerden (Italiaanse christen-democratie) en nieuwe stromingen opdoken (VLD in België). Meer dan tien jaar later is het ideologisch klimaat flink gepolariseerd door de breuken tussen de imperialistische blokken en door de eerste tekenen van beperkte overwinningen waarop zich ideologische stromingen zoals het andersglobalisme enten. Die zullen het debat over een alternatief sturen eens het ergste leed van de recessie geleden is en een heropleving meer zelfvertrouwen gaat geven aan

de werkende klasse.

Het vraagstuk van de internationale organisatie van het verzet staat daarin centraal. Evenals het vraagstuk van een hernieuwd programma tot opslorping van de werkloosheid. Een programma dat begrepen wordt door de massa, begrepen als onmiddellijke taak en als globale onmiddellijke ingreep in de bestaande economische en politieke verhoudingen en als een uitweg in het leningen van de actuele behoeften. De globalisering van de economie heeft de toestand op de arbeidsmarkt sinds 10 à 15 jaar immers grondig gewijzigd. De enorme stijging van de arbeidsproductiviteit in de VSA sinds 1995 duidt er op dat de structuren van de multinationale bedrijven grondig hervormd zijn om bij recessie onmiddellijk de winsten, investeringen, reserves en dividenden veilig te stellen en bij heropleving verhoudingsgewijs nauwelijks nieuwe jobs te creëren. Terwijl de macro-economische politiek van de EU elke stevige heropleving tout court bijna onmogelijk maakt. Er hebben nog nooit zo veel mensen in loonverband gewerkt die samen nog nooit zoveel hebben geproduceerd. Maar er zijn nog nooit zo veel mensen werkloos geweest, uitgesloten van de verkoop van hun arbeidskracht om in hun onderhoud te voorzien en de werkelijke behoeften van de maatschappij te lenigen.

Het Plan van de Arbeid werd ondanks het idealistisch discours van De Man over de rol van de arbeid in de geschiedenis van de mens in de bijzondere omstandigheden van crisis en massale werkloosheid door de werkende klasse begrepen als een signaal om de machtsverhoudingen in de bedrijven te wijzigen. Dat is vandaag ook het geval met het andersglobalisme dat maatschappelijk niet veel om het lijf heeft, maar een sterke positieve impact heeft op de stemming in de werkende klasse. Moesten onze vakbonden het programma van ATTAC overnemen dan zouden wij al veel verder staan omdat zelfs dit idealistisch discours in handen van de basisdélégués de vinger op de wond zou leggen, namelijk dat het de toenemende uitbuiting is die de zeepbellen opblaast en niet één of andere abstract reguleringsmechanisme. Met andere woorden: het financiekapitaal is aanwezig op de werkvloer, het zit in de productieve sfeer en de uitdaging is om het daar te kunnen bestrijden.

Een beweging als ATTAC heeft de ambitie om een volksbeweging te zijn. De Mans planistische beweging had dezelfde ambitie, een beweging die een alliantie maakt tussen diverse klassen. In bepaalde omstandigheden zullen dergelijke bewegingen een progressieve, zelfs revolutionaire rol spelen. Dat was zeker het geval voor het planisme en dat geldt vandaag voor ATTAC omdat ze allebei een licht doen schijnen op de mechanismen van financiële opbouw en economische rationalisatie in de multinationals.

Zowel uit de mobilisatie als uit het resultaat van het Plan van de Arbeid kunnen we actuele lessen trekken. Vanuit mijn ervaring als syndicalist in Carnoy, een onderneming van het ter ziele gegaan Mannesmann-concern, heb ik meegewerkt aan het tot stand komen van het wetsvoorstel van voormalig parlementslid Vincent Decroly. (<http://forum.vl.attac.be/viewtopic.php?t=231>) Dat voorziet tegelijk in een antwoord op het gebrek aan sociale bescherming van de werknemers bij reorganisaties, afdankingen en sluitingen, én een democratische controle in handen van de werknemers op de economische structuren van het geglobaliseerde kapitalisme. Het voorstel legt een democratische hypotheek op de overheidsmiddelen die een alsmar groter onderdeel worden van het loonfonds van de bedrijven, en dit om lonen en arbeidscontracten te vrijwaren en nieuwe tewerkstelling te creëren onder controle van de arbeiders en de vakbonden. Als financieringsbron wordt beroep gedaan op een vermogensbelasting vanuit de idee dat de vermogens in plaats van de sociale zekerheid geactiveerd moeten worden voor het creëren van werk. Dit voorstel vormt een embryonaal antwoord op de actieve welvaartsstaat van Frank Vandenbroucke en Guy Verhofstadt. Die hebben onder Paars-Groen gezwegen over de tewerkstelling om nu van de strijd voor werk hun hoofdprogramma te maken, objectief 200.000!

Vandaag staan andersglobalisten en syndicalisten voor de taak van hieruit een vernieuwd plan tegen de werkloosheid uit te werken. Daarbij is de ervaring van het planisme even nuttig als het ethisch socialisme van De Man achterhaald is.

NOTEN:

1. Sternhell (Z.), *Ni droite, ni gauche. L'idéologie fasciste en France*, Paris, Edition complexe, 1987.
2. Winock (Michel), *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France*, Paris, Edition du Seuil, 1982, pp.18-23.
3. Volgens mij was het ethisch socialisme bij De Man reeds vroeg sluimerend aanwezig, zelfs toen hij zich verbonden voelde met Kautsky voor de eerste wereldoorlog. De Man was vanaf het begin beïnvloed door het Franse ethisch socialisme en de eerste generatie ethische socialisten die opduiken tijdens de Dreyfus-affaire. Dit blijkt ondermeer uit het volgende citaten: "Op mijn beurt leerde ik de waarheid inzien van het woord van Ernest Renan, die de eerste aanhangers van het socialisme met de eerste christenen vergeleek" (H. De Man, *Autobiografie*, Antwerpen, Standaard, 1974, p. 95) en "ik vond in Proudhon minder een antwoord op mijn vragen dan wel de prikkel van een intellectuele geestdrift en de indruk van een socialisme met een geur van aarde waaraan ik steeds met enige heimwee terug heb gedacht, zelfs in de scherpste fasen van mijn marxistische orthodoxie." (ibidem, p.103).
4. Een deel van hen werd door Gramsci omschreven als organische intellectuelen.
5. Bernstein (E.), *Socialisme théorique et social-démocratie pratique*. Paris, Stock 3^{éd.}, 1912.
6. De Man (Hendrik), *Autobiografie*. Antwerpen, Standaard, 1974, p.259 en volgende.